

*А. Колодний**

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ДЕМОКРАТИЧНОЇ УКРАЇНИ

Українське релігієзнавство має глибокі коріння. Елементи його ми знаходимо у збережених нащадкам писемних творах доби Київської Русі. Починаючи з княжої пори, універсальним способом бачення, розуміння й оцінки світу для багатьох українських мислителів стають власні релігійні переживання. Основною метою їх праць виступає не прагнення створити певну цілісну систему богословських знань, а бажання передати своє особисте релігійно-містичне сприйняття божественного єства, гармонії, краси і довершеності Богом створеного світу.

Проте до XIX ст. релігієзнавство в Україні розвивалося переважно в його богословській формі. Помітною тут сторінкою є творчий доробок професорів Києво-Могилянської Академії. На основі порівняльного аналізу католицизму і православ'я вони доводили істинність саме православного віросповідання. В богословських курсах, що читалися в Академії, особлива увага приділялась апології християнського розуміння Святої Трійці, Святих таїнств тощо. Професори-могилянці прагнули чітко розмежувати, структурно відокремити філософію і теологію.

Українське світське релігієзнавство не має власної професійної традиції. Воно розвивалося переважно в контексті суспільно-політичної та філософської думки України XVII-XX ст. При цьому українські мислителі не прагнули з'ясувати, що таке релігія, в чому її особливість як духовного явища. Для них вона поставала як якийсь утаємничений феномен, природа якого не потребує або не може бути з'ясованою теоретично, звичними методами мислення. А воно в

* КОЛОДНИЙ Анатолій Миколайович – доктор філософських наук, професор, заст. директора – керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

дійсності так і є. Бо ж релігія - це позалогічна форма освоєння людиною світу і своєї причетності до процесів, що відбуваються в ньому й знаходяться в залежності від якихось незбагнених Вищих Сил, Абсолюту. У вузькій своїй сфері релігія, власне, не залишає місця ні для філософії, ні для теології, ні для обрядодійства. Вона виражається тут через своєрідне внутрішнє одкровення чи озаріння, що не піддається навіть елементарній вербалізації. Її можна описати через її функціональність, але не можна осягнути через її сутність. Певно тому наші мислителі розкривали в своїх працях насамперед функціональну значимість релігії, з'ясовували її роль в національному розвитку України. Оскільки значення різних конфесій християнства в поступі українства було надто суперечливим, то це пояснює наявність різних оцінок українськими духовниками самого релігійного феномену, характеру його впливу на національне життя.

Зауважимо однак, що всі вони в той чи інший спосіб прагнули поставити християнство на службу національному розвитку. Якщо Г.Сковорода намагався втілити це через заклик до утвердження кожного зокрема в принципах християнського життя, пізнання "сродності" свого покликання в ньому, то кирило-мефодіївці обстоювали ідею місійної ролі українства в слов'янському світі. Якщо Т.Шевченко закликав Бога зглянутися на злидні та нещастя рідного народу, ладен був навіть "проклясти" його за бездіяльність й очікуваність, то І.Франко прагнув підпорядкувати релігію культурному розвитку українства.

Суспільну думку України характеризує також прагнення повернути релігійні інституції на шлях служіння інтересам народу, вивести їх із підпорядкування "сильних світу" цього, гнобителів українства. Так, Т.Шевченко закликає проповідників релігії за законами Апостолів любити ближнього свого, любити на ньому не шкіру, а душу. М.Драгоманов, розглядаючи релігію як справу сумління кожного, в такий спосіб обстоював ідею поліконфесійності українського народу, заперечував наявність в Україні якоїсь однієї національної релігії, що бучімо через це має право на якийсь особливий статус в політичному і духовному житті.

Тривалий час в різних публікаціях всіляко утверджувалася думка про домінування в поглядах українських мислителів антирелігійної орієнтації. Проте такі твердження швидше були даниною офіційній версії про матеріалізм як магістральний напрямок людського думання, ніж науковим відтворенням дійсного характеру світоглядних устремлінь суспільної думки України. Українських мислителів усіх часів дійсно характеризує наявність вільнодумчої

тенденції, втім до відвертої антирелігійності вона доходила хіба що в творчості М.Драгоманова, І.Франка й Лесі Українки. Що ж стосується попередніх століть, то тоді вільнодумство виражалося скоріше в формі антиклерикалізму, релігійного скептицизму, інакомислія й індіферентизму, у декого – пантеїзму.

Пошуки шляхів виходу з національної кризи й деградації виводили українських духовників на загальнолюдські принципи співжиття. Оскільки останні найбільш чітко проявилися в релігійному світобаченні, то такі пошуки врешті-решт зводилися до думки про можливість ґрунтування національного поступу на підвалинах релігійного.

Як окрема сфера наукового знання релігієзнавство в Україні, на нашу думку, починається з творчого доробку ідеологів громадівського руху і насамперед пов'язане з іменами М.Драгоманова й О.Потебні. Саме у них знаходимо спроби дати визначення релігії, з'ясувати шляхи появи релігійних вірувань, розкрити функціональну природу релігійного феномена, його місце в духовному житті людства.

Хоч М.Драгоманов (1841-1895 рр.) й не залишив категоріального визначення релігії, проте аналіз написаних ним праць дозволяє зробити висновок, що релігію він розглядав, по-перше, як явище духовної культури, продукт культурно-історичного процесу; по-друге, як історичний феномен, що виник в певний період історії внаслідок здійснених людьми пошуків “пояснення причин життєвих явищ”, перед якими вони були безсилі; по-третє, релігія, на думку мислителя, – це перша “думка громадська, яка впорядковувалася”, тобто перша відносно самостійна форма суспільної свідомості; по-четверте, – це комплекс думок, який шкодив чи посував поступ, бо одні “придавлювали в людях повагу до себе, особливо до свого розуму, а другі – збільшували її” [Драгоманов М. Оповідання про задріх богів.- Львів, 1901.- С. 48].

Якщо до релігії загалом М.Драгоманов ставився по-філософському, то до конкретних конфесій, як правило, – негативно. Він не симпатизував православ'ю, яке, на його думку, погасило в XVI-XVII ст. надії України на поступ, культурний розвиток і зв'язок із порівняно вищою західною духовною культурою, сприяло втраті Україною самобутності. Не виявляв він і доброго ставлення до греко-католицизму, який розглядав як змову для навернення українців “у римську віру”. Особливо неприязно ставився вчений до галицького ультрамонтанства, що обстоювало право римського папи втручатися у світські справи будь-якої держави.

Дещо лояльнішим був М.Драгоманов до протестантизму, що,

на його думку, дозволяє утвердити людяність у громадському житті, національну мову в богослужбовій практиці, формує повагу до людського розуму, свободи думки. Абсолютну цінність протестантизму вчений вбачав у його обстоюванні принципу віротерпимості. Свободу людини в релігійних відношеннях М. Драгоманов шанував не менше, якщо не більше, ніж в економічних, політичних чи духовних справах. Мислитель обстоював ідею громадської церкви як еталон на той час всенародної релігії для України, як найпоступовішу з усіх релігійних організацій. Мислитель вважав громаду основою людського життя.

Особлива заслуга у з'ясуванні ролі мислення і мовних факторів у розвитку релігійності належить О.Потебні (1835-1891 рр.). Українського вченого по праву можна вважати родоначальником лінгвістичного релігієзнавства чи лінгвістики релігії. О.Потебня загалом стояв на позиціях релігійного вільнодумства. Його антиклерикалізм був зумовлений насамперед тогочасною позицією церкви щодо науки, підпорядкуванням її діяльності інтересам правлячих соціальних верств, утвердженням нею колонізаторської політики Росії щодо України. О.Потебня викривав ідею російського месіанізму як “божественного покликання”, обстоював свободу людини у виборі віросповідання.

З'ясовуючи чинники, які викликали появу релігії, О.Потебня зазначав, що важливу роль у цьому зіграли можливості людського мислення й пізнання: “Пізнавальна сила не доторкується безпосередньо до предмета. Віч-на-віч з тією зовнішньою природою стояв і дикун й діставав із неї не положення сучасної науки, а фетиші, богів. Поставимо й сучасну непідготовлену людину перед явищем природи й одержимо майже ті ж результати: байдужість або безглуздий страх і поклоніння” [Потебня А.А. Из записок по теории словесности.- Харьков, 1905.- С. 646]. Причини змін релігійних вірувань вчений вбачає у розвитку людського мислення, пояснюючи свої висновки подеколи суто лінгвістичними спостереженнями, зводячи все до етимологічної характеристики слів.

О.Потебня всебічно аналізує вербальну магію, розкриває гносеологічні мотиви формування релігійного культу, простежує роль асоціативного мислення серед гносеологічних чинників еволюції релігії. Не останнє місце він відводив проблемі міфологічних образів. До причин, які сприяли збереженню язичництва в християнстві, вчений відносить традиції і звички, запозичливу діяльність християнської церкви, заповнення язичництвом прогалин у християнському світогляді, що залишалися незаповненими, зокрема,

пояснення природи тощо. Практичну користь віри О.Потебня вбачав у тому, що вона приносить людині глибоке заспокоєння.

Помітною сторінкою в українському релігієзнавстві були релігієзнавчі дослідження велетня української думки Івана Франка (1856-1916 рр.). В оцінці ставлення мислителя до релігії не існує однозначності. Вчений не вірив в особистого Бога. Ідею Бога він вважав продуктом людської духовності, а біблійні оповіді – відображенням певного рівня розвитку уявлень людини. Релігію І.Франко розглядав не лише як віру в якісь “надземні вищі істоти, обдаровані вищою силою”, не лише як віру в душу: “До релігії належить також чуття, любов до тої вищої істоти, й до інших людей, любов до добра і справедливості, а в кінці також добра воля, постанови жити і самому так, щоб наближувати себе й інших до тої вищої істоти” [Франко І. Радикали і релігія.- Львів, 1898.- С. 3]. Бог для І.Франка – це не щось антропоморфне, зрима, досяжне. Він є прагненням людини до абсолюту, волі, справедливості, добра. Вчений закликав “через часове і тілесне проникати в духовне і вічне”, частинкою якого є людина. “Правдива релігійність” І.Франка ґрунтується на вірі у вищу справедливість, вартісність діяння людини відповідно до морального ідеалу, що є виявом розумного внутрішнього переконання й пізнання світу. Атеїст, на думку письменника, – не той, хто кидається в бій з релігією, а людина, що, не очікуючи постійної допомоги і сприяння Бога, оскільки наділена ним свободою волі, горить бажанням “добувати хоч синам, як не собі, кращу долю в боротьбі”. Провідною ідеєю у ставленні І.Франка до релігії було не якість заперечення цього сповненого загальнолюдського змісту духовного феномену, а прагнення виявити, наскільки віра, а також його інституції можуть слугувати інтересам народу, виконувати роль його духовного взірця, сприяти національному самовиявленню і розвитку. І.Франко чітко розмежовував релігію як вид духовності і церкву як організацію віруючих, вказував на їх різну роль в суспільному розвитку взагалі і в житті етносу зокрема. Значну увагу мислитель приділяв питанням історії релігії в Україні, політиці Ватикану щодо України, ролі в українській історії уніатства, критиці національного клерикалізму, обґрунтуванню принципів свободи віровизнання тощо.

Розгляд різноманітних проблем історії релігії в Україні бачимо у творчому доробку М.Грушевського, В.Липинського, А.Річинського, І.Огієнка. В Університеті св. Володимира на початку ХХ ст. працювали професори М.Боголюбов і М.Постнов, які залишили фундаментальні праці відповідно з проблем філософії релігії та історії

християнства [Боголюбов Н.М. Философия религии.- К., 1916; Постнов М.Э. История Христанской Церкви.- Брюссель, 1964].

З перших років радянської влади на українських теренах характер і зміст релігієзнавчих досліджень всеціло визначався документами комуністичної партії. Вони мали підпорядковуватися розробці стратегії і тактики антирелігійної роботи, зорієнтованої на повне подолання релігійності. При цьому ЦК Компартії робив установку на серйозне історичне висвітлення ідеї Бога, культу, релігії тощо. З травня 1925 р. став виходити щомісячник “Безвірник”, навколо якого в травні 1928 р. сформувалася Всеукраїнська Рада Спілок безвірників України.

Першою організаційною формою існування релігієзнавчої науки в Україні став створений 1931 року в Харкові антирелігійний сектор у складі Інституту філософії і природознавства Всеукраїнської асоціації науково-дослідницьких інститутів. Його роботу очолив відомий суспільствознавець Д.Ігнатюк. В секторі працювали І.Ельвін, М.Кривохатський, П.Черницов, О.Чефранов. Праці сектору друкувалися в журналах і виходили окремими брошурами. Після ліквідації ВАНДІ і передачі її інститутів до Академії Наук України (1937 р.) у цій галузі працювали науковці філософської комісії соціально-економічного відділу Академії. На той час розвиток знань про релігію в академічній системі був повністю підпорядкований завданням поширення антирелігійних знань та обґрунтуванню заідеологізованих “опійних” оцінок релігії.

1947 року в системі Академії Наук було відновлено Інститут філософії, у складі якого з 1957 року з’явився відділ наукового атеїзму, очолюваний відомим дослідником релігії стародавнього світу професором А.Аветисяном. До відділу тоді увійшли В.Антоненко, А.Єришев, П.Коробко, Ю.Охріменко. Хоча наукова робота протягом наступних чотирьох десятиліть вимушено провадилася в руслі виконання постанов та вказівок комуністичної партії про постійне поліпшення атеїстичного виховання, співробітникам відділу подеколи вдавалося розв’язувати, власне, й релігієзнавчі завдання: здійснювалися широкомасштабні конкретно-соціологічні дослідження стану релігійності населення України, вивчалася історія релігії та вільнодумства, досліджувалася сутність і структура релігійного феномену, особливості його суспільного функціонування та взаємодії з іншими компонентами духовної культури, зокрема побутово-обрядовою сферою, мистецтвом, наукою, філософією, простежувалася динаміка та спрямування еволюції релігії в умовах науково-технічного прогресу. У 70-80 рр. ХХ ст. практично вперше проводилося

комплексне дослідження атеїзму як духовного феномену, що певною мірою виходило за межі заідеологізованої апологетики, розкривало реальне підґрунтя атеїстичного світогляду, дійсні аспекти його впливу на духовну культуру суспільства та особи.

Дослідження в Україні релігійних явищ значно пожвавилось після утворення 1959 року спеціалізованої релігієзнавчої кафедри на філософському факультеті Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, очолюваної протягом тридцяти років професором В.Танчером, а опісля таких кафедр в інших вузах республіки.

Незважаючи на явну заідеологізованість релігієзнавчих досліджень радянської і перших років пострадянської доби, все ж заслуговують на увагу ряд праць науковців України того часу. Так, гносеологічну природу релігійного феномену досліджував Б.Лобовик, його суспільно-історичні характеристики – Є.Дулуман та В.Кулик, соціально-психологічні вияви – В.Доля і В.Павлюк, специфіку коренів релігії – Г.Лебединець, іррелігійні форми свідомості вивчали О.Онищенко, А.Колодний, В.Танчер, П.Саух, історію і конфесійну своєрідність богословської думки – В.Нічик, Ю.Калінін, Л.Конотоп, В.Стокяло, П.Кралюк, В.Фоміченко. Окремі проблеми філософії релігії розглянули в своїх дисертаційних працях І.Богачевська, О.Сарапін. Р.Трачук. Соціологічний аналіз особливостей релігійності сучасного віруючого дали в своїх працях А.Єришев, П.Косуха, М.Закович, А.Черній, О.Бучма. Питанням історії релігії та особливостям функціонування окремих конфесій присвячені праці П.Яроцького, І.Мозгового, В.Бондаренка, О.Сагана, П.Лобазова, В.Климова, А.Гудими, О.Недавної, П.Павленка, Н.Стоколос, Г.Надтоки Г.Баканурського, В.Лубського, В.Любашенко, В.Пашенка, М.Кирюшка. Запровадження християнства на Русі-Україні стало об'єктом дослідження М.Брайчевського, А.Глушака, П.Котляра. Сучасні богословські морально-етичні й есхатологічні концепції проаналізовані П.Гопченком, Ю.Терещенком, В.Щедріним, А.Гудимою. Проблеми свободи совісті, державно-церковних відносин досліджують М.Бабій, О.Уткін, М.Рибачук, П.Панченко, В.Єленський, О.Огнева, О.Шуба, В.Суярко. Історії християнських церков присвячені праці В.Ульянівського, С.Плохія, О.Крижанівського. Нові релігійні течії України й позавіросповідну містику досліджують Л.Филипович, А.Щедрін, Є.Мартинюк.

Значний доробок мають також богословські релігієзнавці української діаспори. І.Огієнко, Ю.Мулик-Луцик, І.Власовський основну увагу приділяли дослідженню історії Української церкви. Особливості греко-католицизму досліджують І.Музичко, А.Великий,

С.Мудрий, І.Ортинський, І.Шевців. В працях В.Олексюка аналізується філософія томізму. С.Ярмусь, В.Янів, І.Мірчук зосередились на проблемі особливостей релігійної духовності українців. У сфері філософії релігії плідно працює Д.Ляхович.

У незалежній Україні релігієзнавство як наука набуло нових рис. Ними є об'єктивність, історизм, позаконфесійність, відкритість. Вдалося здолати той "опійний підхід" до релігії, який протягом семи десятиліть був домінуючим єдино можливим. Здобутки світової релігієзнавчої науки стали надбанням дослідників нової України.

У Відділенні релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, утвореному в 1991 році (фундатор – О.Онищенко), релігієзнавчих підрозділах вищих навчальних закладів триває активна й систематична робота з досліджень актуальних проблем філософії, соціології, історії, етнології релігії, сучасних релігійних процесів як в світі, так і в нашій країні. Свій розвиток в Україні у вищих духовних закладах різних конфесій дістало богословське релігієзнавство.

На базі Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ в 1993 р. утворено Українську Асоціацію релігієзнавців. З того часу Асоціацію й Відділення очолює доктор філософських наук, професор Анатолій Колодний. При Асоціації з 2000 року діє автономно Центр релігійної інформації і свободи.

За 10 років свого існування науковці Відділення релігієзнавства провели дослідження з 15 наукових тем. Серед них, зокрема, "Методологічні принципи і категоріальний апарат релігієзнавства", "Феномен релігії: природа, сутність, функціональність", "Особливості і віхи історії українського християнства", "Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози", "Релігійний чинник в контексті етносоціальних і політичних процесів в Україні", "Нові релігійні течії та культури в період соціально-економічної кризи посткомуністичного суспільства в Україні", "Свобода релігії в країнах постсоціалістичного простору" та ін.

Лише за останні п'ять років Відділенням видруковано близько 70 книжково-брошурних видань, як індивідуальних, так і колективних, більше 600 наукових статей. Регулярно з 1996 року виходить кварталник "Українське релігієзнавство", щорічник "Релігійна свобода". З липня 2000 року увагу широкого читача привернув щомісячник "Релігійна панорама". Вийшло в світ п'ять томів з десяти томної "Історії релігій в Україні", "Релігієзнавчий словник" (1996 р.) та підручник "Історія релігій в Україні" (1999 р.), ряд книг і

брошур із серій “Мислителі української діаспори”, “Конфесії і Церкви України”, “На допомогу викладачеві релігієзнавства”, “Духовні діячі України тощо. Готується до видруку в 2002-2003 роках третина “Енциклопедія релігій”. Проте найвагомим своїм здобутком релігієзнавці України вважають книгу “Академічне релігієзнавство”, яка ввібрала в себе всі плідні наслідки їх творчих пошуків протягом останнього десятиліття.

Відділення провело в попередні роки широкомасштабні соціологічні дослідження особливостей релігійності сучасного віруючого, стану і тенденцій міжконфесійних відносин, поєднання релігійного і національного чинників в духовному відродженні України, характеру неорелігійного процесу тощо. Фінансова скрута змусила нас перервати ці потрібні наукові пошуки.

Лише за останні п'ять років Відділення разом з осередками УАР провело понад 40 наукових релігієзнавчих конференцій, зокрема до ювілею християнства, з проблем місця і ролі релігії та Церкви в суспільних і духовних реаліях нинішньої України, історії релігій на українських теренах, свободи буття релігії в постсоціалістичних країнах тощо.

Нині Відділення релігієзнавства – по суті єдиний науковий підрозділ з цього фаху в Україні. Перед ним стоїть завдання провести фундаментальні наукові дослідження релігійних процесів і явищ, координувати дослідницьку роботу з релігієзнавства в Україні, визначати пріоритети в дослідницькій тематиці, організувати підготовку наукових кадрів.

Активізувалося останнім часом в Україні і богословське релігієзнавство. Тут потрібно відзначити праці кардинала Мирослава-Івана Любачівського, патріархів православних церков Філарета (Денисенка) та Димитрія (Яреми), митрополита Володимира (Сабодана), архієпископа Ігоря (Ісиченка), Д.Степовика. Вагомі теоретичні статті друкує баптистський часопис “Богомыслие” (Одеса). Українське Біблійне товариство здійснило новий переклад Біблії українською мовою.

То ж в незалежній Україні триває процес інтенсивного становлення релігієзнавства як окремої сфери наукового знання у всьому різноманітті його дисциплінарних утворень.

Важливим здобутком останніх років є те, що українська релігієзнавча наука вийшла в світовий простір дослідників релігії. Асоціація релігієзнавців України стала членом ряду міжнародних релігієзнавчих об'єднань. Українські релігієзнавці гідно репрезентують свої здобутки в своїх виступах на зарубіжних наукових

конференціях, в численних публікаціях в зарубіжних виданнях. Почесними науковими співробітниками Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ є професори Г.Біддульф та К.Дюрем з США, І.Музичка з Італії, С.Фостун з Англії, С.Ярмусь із Канади та І.Шевців із Австралії.

Українське релігієзнавство розвивається не лише як одна із гуманітарних сфер знання. З повною підставою ми можемо говорити нині й про практичне релігієзнавство. Міжконфесійні і міжцерковні протистояння, спроби політизувати релігію і релігієзувати політику, намагання обмежити свободу буття віровизнань поділом їх на традиційні і нетрадиційні, “зрада” дітьми релігії батьків шляхом прийняття ними нових віросповідань, розгортання місіонерської діяльності в Україні різними зарубіжними релігійними центрами та ін. Ось ті реальні проблеми релігійного життя, які вимагають не лише теоретичного осмислення, а й практичного вирішення. Тому підготовка різних науково-експертних документів, аналітичних записок для різних структур влади є однією з невід’ємних ділянок роботи релігієзнавців України.

Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ пропонує зацікавленим організаціям спільні дослідження з актуальних релігієзнавчих проблем, підготовку для них інформативних, аналітичних і прогностичних матеріалів про релігійну ситуацію в Україні, зокрема про стан і перспективи окремих конфесій, міжконфесійних і внутрішньоконфесійних відносин, про особливості сучасної релігійності, поширення нетрадиційних для України релігійних течій та рухів, еволюцію позавросповідно містики тощо.